

АБУЛҲАСАН МОВАРДИЙ ИЛМИЙ МЕРОСИ: “АДАБ АЛ-ҚОЗИ” АСАРИДА ҚУРЪОНШУНОСЛИК УСУЛЛАРИ ЁХУД ИСЛОМ ҲУҚУҚИ МАНБАШУНОСЛИГИ – КИТОБ, СУННАТ, ИЖМОЪ, ҚИЁС, ИЖТИҲОД, ИСТИНБОТ, ИСТИҲСОН

Жўраев Зиёвуддин Муҳитдинович

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон миллий университети “Манбашунослик ва архившунослик” кафедраси катта ўқитувчиси;

Ўзбекистон халқаро ислом академияси Исломушунослик факультети

“Исломушунослик ва Ислому цивилизациясини ўрганиш ICESCO” кафедраси докторанти (DSc)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7489464>

Аннотация. Мазкур “Абулҳасан Мовардий илмий мероси: “адаб ал-қози” асарида қуръоншунослик усуллари ёхуд ислом ҳуқуқи манбашунослиги – китоб, суннат, ижмоъ, қиёс, ижтиҳод, истинбот, истиҳсон” номли мақолада 964-1058 йилларда яшаган Абулҳасан Мовардийнинг сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи, давлат бошқаруви назарияси тараққиётига салмоқли ҳисса бўлиб қўшилган илмий мероси таснифланган.

Калим сўзлар: Қуръон, Ислому, Аҳком, ал-Мовардий, ҳуқуқ, сайлов, сунна, имомат, султон, қуръоншунослик усуллари, ислом ҳуқуқи, манбашунослик, китоб, суннат, ижмоъ, қиёс, ижтиҳод, истинбот, истиҳсон

НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ АБУЛХАСАНА МОВАРДИ: МЕТОДЫ КОРАНИСТИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ ИЛИ ИСТОЧНИКИ ИСЛАМСКОГО ПРАВА В ТРУДЕ "АДАБ АЛЬ-КАЗИ" - КНИГА, СУННАТ, ИДЖМА', СРАВНЕНИЕ, ИДЖТИХАД, ИСТИНБАТ, ИСТИХСОН

Аннотация. Эта статья Научное наследие Абулхасана Моварди: методы коранистического изучения или источники исламского права в труде "Адаб аль-кази" - книга, суннат, иджма', сравнение, иджтихад, истинбат, истихсон” описывает работу Абулхасана Моварди, жившего в 964-1058 годах под наследия которая внесла значительный вклад в развитие истории политико-правового учения и теорию государственного управления.

Ключевое слова: Коран, Ислам, Ахкам, Маварди, право, выбор, сунна, имамат, султан, методы коранистического изучения, источники исламского права, книга, суннат, иджма', сравнение, иджтихад, истинбат

THE SCIENTIFIC HERITAGE OF ABULHASAN MOWARDI: THE METHODS OF QURANISTIC STUDY OR THE SOURCES OF ISLAMIC LAW IN THE WORK OF "ADAB AL-QAZI" - THE BOOK, SUNNAT, IJMA', COMPARISON, IJTIHAD, ISTINBAT, ISTIHSON

Abstract. This article The scientific heritage of Abulhasan Mowardi: the methods of quranistic study or the sources of islamic law in the work of "Adab al-qazi" - the book, sunnat, ijma', comparison, ijtihad, istinbat, istihson” describes the work of Abulhasan Movardi, who lived in the years 964-1058 which made a significant contribution to the development of the history of political and legal doctrine and the theory of public administration.

Key words: *qur'an, islam, ahkom, al-mavardi, laws, government, election, sunna, imamat, sultan, he methods of quranistic study, the sources of islamic law, the book, sunnat, ijmo', comparison, ijthod, istinbot, istehson.*

Абулҳасан Мовардийга оид “Усулиш шаръийа” мезонлари

461-фикра: Жумладан ушбу “Усули аш-шаръийа” “Аҳли ас-сунна вал-жамоъа” уламолари таълимотлари, ижтимоий қўллаб-қувватлашлари жиҳатидан тўртга: Китоб, Суннат, Ижмоъ, Қиёс каби ислом ҳуқуқи манбаларига бўлиниши ҳақида ижмоъ қарори қабул қилинган. Улар:

I. Китоб (Аллоҳнинг китоби – Қуръони карим);

II. Суннат (Аллоҳнинг расули Муҳаммад с.а.в. дунёвий ва диниятга таъаллуқли айтган сўзлари, фаолиятлари, ҳукмлари, урф-одатлари);

III. Ижмоъ (Ислом динида Муҳаммад с.а.в.га эргашган саҳоба, уммат, ичидан етишиб чиққан мужтаҳид мусулмон уламоларининг умуммиллат фойдасига ёхуд хилофи – зарарига нисбатан шаръий аҳкомлар чиқаришдаги яхлит адолатли ҳукми (фикри));

IV. Қиёс (ижтиҳод, истинбот, истиҳсон) нарса ва ҳодисалар, аҳкомлар, таълимотлар борасидаги таҳлил ва солиштирма қиймати) кабилардан иборат.

Мужтаҳид аллома имом Абулҳасан Мовардийга қўра, “ал-Усулу аш-шаръийа” – (“Амалдаги ислом ҳуқуқининг манбаълари/усуллари”) ҳар доим ушбу тўрта асл/манбаъ/илдиз билан барқарор ҳисобланади: Китоб/Қуръон, Суннат, Ижмо, Қиёс. Ислом ҳуқуқи манбаъшунослигини ишлаб чиқишда олимнинг ушбу барқарор ва бардавом илмларини алоҳида кўриб чиксак, бу илм тарғиботига озгина ҳисса қўшилган саналамиз.

Биринчи аслият/илдиз/манбаъ – Китобуллоҳ/Қуръон бу Аллоҳнинг Китоби:

462-фикра: Энг биринчи асл ўзак бу – Китобуллоҳ/Аллоҳнинг китоби/Аллоҳнинг Ёзма манбаи. У шундай Ёзма манбаъики, у қўлингиз/ихтиёрингизда мавжуд нарсалардан бирортасини ва яна ортингизда қолган ҳеч бир нарсани ботил қилмайди/ йўққа чиқармайди. Аллоҳу таоло (Қуръони каримдаги 45-Жосия сураси [9] 29-оятда) айтади:

هَذَا كِتَابُنَا يُنطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ إِنَّا كُنَّا نَسْتَنسِخُ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ

Мана бу ёзувимиз (номаи аъмолингиз) сизларга ҳақиқатни айтур. Дарҳақиқат, Биз сизларнинг қилиб юрган амалларингизни (ушбу номаи аъмолга) кўчириб юрар эдик». Яна Аллоҳу таоло айтади:

Аллоҳу таоло (Қуръони каримдаги 6-Анъом сураси [10] 38-оятда) айтади:

وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمَمٌ أَمْثَلُكُمْ مَا قَرَرْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يُحْشَرُونَ

Ердаги бирор жонивор ва бирор икки қаноти билан учадиган парранда йўққи, (улар ҳам) сизлар каби умматлар бўлмасалар*. Китобда (Лавҳул-Махфузда) бирор нарсани (ёзмасдан) қолдирмаганмиз. Сўнгра (ҳамма умматлар) Парвардигорлари (хузури)га жамланурлар.

Яна Аллоҳу таоло (Қуръони карим 42-сураси [11] нинг 10-оятда) айтади:

وَمَا اخْتَلَفْتُمْ فِيهِ مِنْ شَيْءٍ فَحُكْمُهُ إِلَى اللَّهِ ذَلِكُمُ اللَّهُ رَبِّي عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ

(Эй, Муҳаммад!) Айтинг: «Сизлар ихтилоф қилган ҳар бир нарсанинг ҳукми Аллоҳга ҳаволадир. Мана шу Аллоҳ Раббимдир. Унга таваккул қилдим ва Унга илтижо қилурман». [12]

I. Китоб¹: Қуръон ал-карим: 462-фиқра: Зеро, асл (“Усули шаръиййа”)нинг энг биринчиси, у – Аллоҳнинг Китоби(Қуръон ал-карим)дир. Шунинг учунки, уни олдиндан ҳам ортидан ҳам бирор нарса ҳеч қачон ботил қилолмайди. Аллоҳу таъолонинг айтишича: “هذا كتابنا ينطق عليكم بالحق”² Қуръони карим, Жосия сураси, 29-оят: (“Мана бу ёзувимиз (номаи аъмолингиз) сизларга ҳақиқатни айтур.”) “ما فرطنا في الكتاب من شيء”³ Анъом сураси, 38-оят: (“Китобда (Лавҳул-Маҳфузда) бирор нарсани (ёзмасдан) қолдирмаганмиз”); “وما”⁴ Қуръони карим, Шуро сураси, 10-оят: (“(Эй Мухаммад, айтинг:) Сизлар ихтилоф қилган ҳар бир нарсанинг ҳукми Аллоҳга ҳаволадир”);

I. Китоб эса учта нарсани қамраб олади: амр, наҳа ва хабар.

- Амр эса учта асосга таянади: вожиб, истиҳбоб ва мубоҳ;
- Наҳа эса таҳриим, кароҳат ва танзихга эътибор қаратади;
- Хабар эса махлуқотлар: олам ва одам яратилиши, мақсад ва моҳияти, оқибат ва натижасини таҳлил қилади. [5]

Аллоҳнинг Китоби/Қуръони карим ўз ичига нималарни қамраб олади:

463-фиқра: Аллоҳнинг Китоби карим ўз ичига учта асосий нарсани қамраб олади: Амр/ буюрмоқ; наҳа/ қайтармоқ; хабар/ ўтмиш, кечмиш ва келажак ҳақида маълумот бермоқ.

464-фиқра: Қуръони каримда (тарих китобларига ўхшамаган батафсилроқ) бўлиб ўтган ўтмиш ва бўлаётган кечмиш ва келажакдаги нарса ҳодисалар ҳақида илмий истихбор/ахбаротлар талаб даражасида қамраб олинмаган. Аммо унда истихбор ва истифҳом/ савол-жавоблар келтирилган. Бундан кўзланган мурод тақрир/ катъий қарор қабул қилишни ўргатиш ҳамда ваъийд/ қиёмат азоб укубатидан огоҳлантириш муҳокамалари юритилганлигидир.

465-фиқра: Ушбу юқорида Қуръони карим оятларидан келтирилган иқтибослар, ибораларни қайд этишдан мақсад ҳар ким ўзининг ҳаддини билсин учун келтирилди. Айтилганидек, албатта Қуръони карим эълوم/барча хабарларини ва илзом/ қилиниши лозим бўлган нарсаларни ўз ичига қамраб олганини кўриш мумкин.

466-фиқра: Бас, Эълум(Эълон) бу – ваъда ёки ваъийддир. Қуръони карим насс/ҳужжатларидан биронтасигаям халақит бермайди. Уни келтиришидан Аллоҳнинг ирода қилган нарсаси шуки, кишиларни ваъда ва ваъийдга кўра иш кўришидан огоҳлантириш Аллоҳнинг ўзига хос барқарор суннатидан даракдир.

467-фиқра: Илтизомга келсак бу – амр(буйруқ) ва наҳа(қайтариқ).

468-фиқра: Амрга келсак бу – инсонни ўз феъл-атворига кўра, Аллоҳга ибодат(барча фаолият)да (адолатла) бардавом бўлишга чақирув.

469-фиқра: Наҳага келсак бу – инсонни ўз феъл – атворига кўра, Аллоҳга ибодат(эзгу амаллар) қилишни тарк этишидан қайтариш...[13]

Абулҳасан Мовардий ўзининг “Адабул қози” асарида ижтимоий муаммоларни қайта кўриб чиқар экан Қуръони карим, ҳадиси шарифлар, Ижмо ва Қиёс усулларига кўп марта мурожаат қилганини кўришимиз мумкин. Бу ҳақда китоб асосида тасдиқлаш мумкин [14]. Бугунги маърузамиз учун ажратилган ҳажм чеклангани боис биз мақоламиз

¹ ابو الحسن ماوردي. أدب القاضي. -بغداد:||محي هلال السرحان. 1971. 1-جوز. ص. 277-367

² قرآن الكريم: سورة الجاثية، 29-ية.

³ قرآن الكريم: سورة الانعام، 38-ية.

⁴ قرآن الكريم: سورة الشوري، 10-ية.

давоми бўлган Ислом ҳуқуқи манбаъшунослигига оид Усулул Фикҳнинг қуйидаги мавзуларига кейинги илмий мақолаларимизда тўхталишни лозим топамиз. Улар қуйидагилар:

Иккинчи аслият/илдиз/манбаъ – Суннат: ...

Учинчи аслият/илдиз/манбаъ – Ижмо: ...

Тўртинчи аслият/илдиз/манбаъ – Қиёс: ...

فصل: الاصول الشرعية.

فقرة. اولا الكتاب (القرآن الكريم): ما يشتمل عليه الكتاب...؛ اقسام الأمر...؛ اقسام النهي...؛ شرائع من قبلنا...؛ -461 فصل: آيات الحكام...؛ 1 – العموم والخصوص...؛ من اين تؤخذ ادلة التخصيص...؛ امثلة ذلك...؛ تخصيص العموم بالقياس...؛ فصل: 2-المفسر والمجمل...؛ فصل: 3 – المطلق والمقيد...؛ و الفصل الثاني: فصل: 4 – الاثبات و النفي...؛ النفي المتجرد عن الاثبات...؛ ما اجتمع فيه نفي و اثبات...؛ الاستثناء...؛ الشرط...؛ الغاية...؛ فصل: 5 – المحكم والمتشابه...؛ فصل: 6 – الناسخ والمنسوخ...؛ 1 – ما يقع فيه النسخ...؛ 2 – ما يقع به النسخ...؛ 3 – احكام النسخ...؛ 4 – احوال النسخ...؛ 5 – زمان النسخ...؛ 6 – الفرق بين التصييص و النسخ...؛ 7 – دلائل النسخ...؛ каби маълумотларни қамраб олади.

Тадқиқотимиз юзасидан келтириб ўтсак “Адаб ул-қози” асарида Абулҳасан Мовардий Қуръони каримдан келтирган иқтибосларни кўриб чиқсак мақсадга мувофиқ иш саналарди. Мазкур тадқиқ этилаётган мавзуларда Олим эътироф этган, У томонидан ишлаб чиқилган “Усули шаръий”нинг манбаларидан энг аввалгиси деб топилган ислом ҳуқуқи манбаси **Китоб**(Қуръони карим)да қайси суралар ва улардаги қандай ояти карималарга таянганини билиб олиш мумкин. Улар: Жосия, Анъом, Шўро, Бақара, Наҳл, Нисо, Моида, Аҳзоб, Тавба, Нур, Ҳажж, Нур, Муззаммил, Исро, Тавба, Оли Имрон, Талок, Муҳаммад, Талок, Аҳқоф, Марям, Шўро, Ҳажж, Намл, Юнус, Мумтаҳана, Анфол, Мужодала, Соффот, Муъминуун, Фалақ каби суралар ва улардаги ояти карималарга асосланган ҳолда қуръоншунослик илми ривлжига буюк ҳисса қўшган [15]. Жумладан, мавзунинг “Усули аш-шаръий”нинг фасллари “Китоб” доирасида Қуръони карим суралари ва оятларидан фойдаланиб истидлол келтирганини қуйида кўриб чиқамиз:

Китоб усулларини асослашда келтирилган Қуръони карим сура ва оятлар фасллар кесимида: Жосия: 29; Анъом: 38; Шўро: 10; Бақара: 228; Наҳл: 123;

1-Фасл: Оётил Аҳком: Нисо: 23; Моида: 33-34; Бақара: 228; Аҳзоб: 49; Моида: 38; Тавба: 5; Нисо: 11; Нур: 2; Нисо: 25; Ҳажж: 36; Моида: 37;

2-Фасл: ал-Муфасссар вал-Мужмал: Анъом: 141; Бақара: 43; Нисо: 77; Нур: 56; Муззаммил:20; Бақара: 43; Нисо: 77; Нур: 56; Муззаммил: 20; Анъом: 141; Бақара: 275; Бақара: 43; Нисо: 77; Нур: 56; Муззаммил: 20;

3-Фасл: ал-Мутлақ ва Муқаййад: Моида: 6; Нисо: 43; Моида 89., Бақара: 196; Моида: 101., 95; Нисо: 23; Исро: 31; Нур: 33; Тавба: 36; Оли Имрон: 75; Бақара: 229., 282; Талок: 2;

4-Фасл: Ал-Исбот ван-нфафаа: Моида: 36; Нисо: 92; Нур: 4-5; Нисо: 92; Муҳаммад: 18; Бақара: 196; Талок: 4; Моида: 89; Бақара: 187., 222;

5-Фасл: ал-Муҳкам вал-муташибих: Оли Имрон 7., 7; Нисо: 23; Моида: 90; Нисо: 11; Аҳқоф: 14; Бақара: 233; Нисо: 12., 186; Марям: 1; Шўро: 1; Анъом: 151; Исро: 33; Анъом: 141;

6-Фасл: ан-Носих вал-мансук: Ҳажж: 52; Намл: 101; Нур: 4; Бақара: 106., 180; Наҳл: 101; Юнус: 15; Бақара: 180; Нисо: 11; Мумтаҳана: 10; Бақара: 240; Нисо: 11., 15; Анфол: 65., 66; Муззаммил: 2; Исро: 79; Бақара: 184., 185; Мужодала: 12., 13; Соффот: 102; Бақара: 221; Моида: 5; Нисо: 23; Муъминуун: 5-6; Бақара: 234., 240., 281; Фалақ: 1; Нисо: 15; Нур: 2; каби оятларга таянган ҳолда ўз фикҳий қарашларини асослаганини кўриш мумкин.

II. Суннат:⁵ السنة. فصل: ثانيا – السنة. 769-фикра: Суннат: “Усули шаръий”нинг асл илдиэларидан иккинчиси “Суннат”. 769-فقرة: - و ما الأصل الثاني من اصول الشرع فهو سنة الله صلى الله عليه وسلم. Расулуллоҳ с.а.в.нинг хатти ҳаракатлари, фаолияти, сўзлари ва ҳоказолар. Аллоҳ таъоло энг юборган Расулларининг охиргиси албатта Аллоҳнинг Пайғамбари, комиллика етказилган шаръиати, Аллоҳу таъоло унга махфий бўлиб келган мужмал(қиска) ёхуд муташобих(ўхшаш) нарсаларни очик, шаффоф ҳолатда баён қилиб бергани ҳамда уларнинг аниқ баёнлари асосида уммат манфаъати ўйланган мукамал шаръиат аҳкомлари қонунчилиги қайд этилди. Аллоҳу таъоло:

... و أنزلنا اليك الذكر لتبين للناس ما نزل اليهم⁶ (Биз пайғамбарларни) хужжатлар ва китоблар билан (юборганмиз) Қуръони карим, Наҳл сураси, 44-оят. Сизга эса одамларга нозил қилинган (маълумотлар)ни баён (тафсир) қилиб беришингиз учун ва тафаккур қилсинлар, деб бу Зикр (Қуръон)ни нозил қилдик.

❖ حجية السنة: سуннат – амалиёт учун хужжат бўла оладими?

770-фикра: Аммо, лекин, бироқ, бу мавзуда сўзлашдан олдин шуни қайд этиш лозимки, инсонлар зиммасидаги вожиб шартлардан бири сифатида уммат ўз тоъат ва ибодатларини бажариш мажбуриятига кўра, шаръиат аҳкомларида уларнинг манфаъати учун белгиланган ҳукмларни қабул қилишда ва мисол учун мусулмонларга Аллоҳнинг амрлари(буйруқлари)ни бажариш билан биргаликда Аллоҳнинг инсонлар амалга ошириши мумкин бўлмаган, инкор этган нарсаларидан тийилиш кабилар:

...“ - يا أيها الرسول فذوه و ما نهاكم عنه فانتهوا. 77, سوره هاشم, قرآن كريم, سيزларга келтирган нарсани олингиз, у сизларни қайтарган нарсадан қайтингиз... ва Аллоҳдан кўрқингиз! Албатта Аллоҳ жазоси қаттиқ зотдир”).

771-фикра: – Бас, Расулуллоҳ Муҳаммад с.а.в.нинг уммати учун иккита ишни бажариш вожиб амал саналади. Улардан бири: “ал-Баён” – очикчасига тушунтириш ишлари олиб бориш ва иккинчиси: “ал-Балоғу” (Аллоҳнинг амру наҳаларини инсонларга етказиб кўйиш). Аллоҳу таъоло айтадики:

8 "يا ايها الرسول بلغ ما انزل اليك من ربك و ان لم تفعل فما بلغت رسالته" 67-оят: (“Эй Расул! Роббингиздан Сизга нозил қилинган нарсани (оятлар)ни (одамларга) етказинг! Агар (буни) қилмасангиз, унинг рисоласи (топшириғи)ни етказмаган бўлурсиз”).

772-фикра: Бас, Расулуллоҳ с.а.в. уммати зиммасидаги яна иккита ишни амалга ошириши вожиб амаллардан бири саналади. Улардан бири: муслим банда ўзининг тоату ибодатини бажарар маҳалда Аллоҳнинг сўзларини чин дилдан самимий қабул қилмоқлиги. Иккинчиси: Расулуллоҳ с.а.в. айтганларидек, Унга Аллоҳдан юборилган ахбаротларни етказмоқлигидек:⁹ " ليلغ الشاهد منكم الغائب " ("Воқеъликда гувоҳ бўлганларингиз, у ерда йўқларингизга маълумотни етказингиз"). Расулуллоҳ с.а.в. айтадики: "بلغوا عني ولا تكذبوا علي" ("Менинг сўзларимни Етказингиз! Лекин менинг сўзларимга ёлғон кўшмангиз. Кўпинча, кимдандир эшитилган сўзни ақлингизда

5. ابو الحسن ماوردي. أدب القاضي. -بغداد:|محي هلال السرحان. 1971. 1-جوز. ص. 368-450.

6. قرآن الكريم: النحل: 44-آية.

7. قرآن كريم: الحشر. 7-آية.

8. القرآن الكريم، سورة المائدة، الآية – 67.

9. أبو داود. و ابن ماجه عن ابن عمر بلفظ" ليلغ شاهدكم ابو الحسن ماوردي. أدب القاضي. -بغداد:|محي هلال السرحان. 1971. 1-جوز. ص. 329. غائبكم

10. ابو الحسن ماوردي. أدب القاضي. -بغداد:|محي هلال السرحان. 1971. 1-جوز. ص. 329.

Ш. Ижмоъ:¹¹ 986-фикра/модда: “Усули шаръий”нинг учинчи асл илдизларидан бўлиб у – “Ижмоъ” деб номланади. “Ижмоъ” – ўз навбатида мусулмон уламолари/ “аҳл ул-илм”нинг $\frac{2}{3}$ “истифоз ул-иттифок” шаръий аҳкомларни ишлаб чиқиш, қайта кўриб чиқиш, ислоҳ этиш, қиёслаш жараёнларида айтган сўз(ҳукм/муҳкам)лари устига қурилган “турук ул-истинбот”/Қуръони карим сура ва оятларидан ижтиҳод асосида танлаб олинган янги ҳукм ва ашъвий далиллар ва аҳкомлар/ “далоил ул-аҳком” жиҳатидан “аҳли илм”нинг аксарияти эъироф этиши, рухсат беришидир. Бундай вазиятда замон уламолари/“аҳл ул-аср” ихтилоф келтирмаслар. Олдинги “Аҳл ул-илм(Аҳл ул-ъаср)” томонидан келтирилган кучли мисолларнинг аксарияти кейинги давр/асрлар “аҳл ул-илм”ларида ҳам унинг амал қилиши юқори фоизда/ “истифозатиҳи” таъминланган бўлади.

Олдинги замонлар “аҳл ул-илм”/уламоларидан кўра, юқорироқ аниқликда “истифоза” ҳукмлар ишлаб чиқиладиганда кейинги даврлар “аҳл ул-илм”/уламосининг қарашлари илк давр “аҳл ул-илм” сўзлари таъсиридан ташқарига чиқиб кетилмаслигига эътибор қаратилади. Бундай ҳолатда ўзаро мувофиқликдаги ёки хилофликдаги вазият сақланиб қолиши керак. Зотан бу – “ҳадд ул-ижмоъ”/“Ижмоъ чегара”си саналади.

987-фикра/модда: Ваҳоланки бу чегара асрлар давомида “Аҳком” / адолатли ҳукмлар, қарорлар ишлаб чиқишда энг асосий ҳужжат ҳисобланади.

988-фикра/модда: бир қавмики, ижмоънинг имкониятларини инкор этган бўлса, ва яна бири унинг далилларини ва яна бир унинг ҳам далили ва имкониятларини инкор этади.

989-фикра/модда: ҳар иккала сўз ҳам фосид саналади. Зеро, Аллоҳу таъоло айтадики: "و اتبع سبيل من أناب اليي" ¹² (“Менга тавба қилган кишларнинг йўлига эргашинг”) Қуръони карим, Лукмон сураси, 15-ояти;

Мазкур оятдан олинган истинбот ва истидлол шуки, Аллоҳнинг таъкидлашига кўра, улар (“аҳли илм”)га эргашмоқлик билан ижмоънинг имкониятлари кенглигига, уларни инкор этмасликка чақирган ҳолда у (“аҳли илм”)лар ижмоъ имкониятларидан келиб чиққан ҳолда улар иттифок қилган нарсалари мўмин-мусулмонлар зиммасига вожиб амал эканига далил саналади. Шундай қилиб, Аллоҳу таъоло мусулмонларни ўзаро ихтилофга бормасликка чорлайди: “ومن يشاقق الرسول من بعد ما تبين له الهدى و يتبع غير سبيل \75 ب\ المؤمنين نوليها ما “”¹³ “Кўпгина ҳидоят аниқ бўлгандан кейин Расулга муҳолифлик қилса ва мўминлар йўлидан ўзгасига эргашса, Биз уни ўзи кетаётган йўлига қўйиб берамиз”) Қуръон ал-карим, Нисо сураси, 115-ояти.

990-фикра/модда: “Маҳзурот” борасида уламолар ихтилофга боришган. Кейинчалик таъкидларига кўра айтишдики: Аллоҳу таъоло: "واعتصموا بحبل الله جميعا ولا تفرقوا" ¹⁴ Ҳаммангиз Аллоҳнинг “арқон”и (Қуръонни) маҳкам тутинг ва фирқаларга бўлинманг” Қуръон ал-карим, Оли Имрон сураси, 103-ояти. Аллоҳнинг Пайғамбари Муҳаммад с.а.в.айтган: "الامة" ¹⁵ “Бир ҳужжат устида умматим жамъ бўлади, ундан озгинаси кўшилмайди”; ¹⁶ "كنتم خير أمة أخرجت للناس" ¹⁶ “Одамларга чиқарилган (маълум бўлган)” Қуръон

11 ابو الحسن ماوردي. أدب القاضي. -بغداد:||محي هلال السرحان. 1971. 1-جوز. ص. 450-487.

12 القرآن الكريم، سورة اللقمان، آية – 15.

13 القرآن الكريم، سورة النساء، الآية – 115.

14 القرآن الكريم، سورة آل عمران، الآية – 103.

15 لم اجده. ابو الحسن ماوردي. أدب القاضي. -بغداد:||محي هلال السرحان. 1971. 1-جوز. ص. 451.

16 القرآن الكريم، سورة آل عمران، الآية – 110.

ал-карим, Оли Имрон сураси, 110-ояти; "لا تجتمع امتي علي ضلالة"¹⁷ "Менинг умматим ҳеч қачон бирор залолат устида бирлашмайди" каби худди шундай асосли фикрлар қуйида келтириб ўтилганини таъкидлаш ўринли:

فصل: ثانياً – الأجماع: فصل: 1 – ما ينعقد عنه الجماع...؛ فصل: 2 – ما ينعقد به الاجماع...؛ فصل: 3 – ما يستقر به الاجماع...؛ فصل: 4 – معارضة الاختلاف والاجماع...؛ نقل الاجماع و ثبوته بخبر الواحد...؛

Абулҳасан Мовардийнинг "Усули шаръий" таълимоти 3-манбаси – "Ижмоъ" да ҳам Қуръони каримдаги Лукмон, Нисо, Оли Имрон, Бақара каби суралар ва улардаги мавзуга дахлдор ояти карималарга асосланган ҳолда ижтиҳод кўрсатмаларини қуйидаги ўринларда келтирган.

"Ижмоъ" усулларини асослашда келтирилган Қуръони карим сура ва оятлар фасллар кесимида: Лукмон: 15; Нисо: 115; Оли Имрон: 103., 110; Бақара: 143; Фасл: Ма янъақиду ынху ал-ижмоъ; Фасл: ма янъақиду биҳи ал-ижмоъ: Оли Имрон: 18; Нисо: 58; Бақара: 269; Фасл: Ма ястақрру биҳи ал-ижмоъ.; Фасл: Муъоризатул ихтилофи вал-ижмоъ.;

IV. Қиёс:¹⁸ Қиёс – у икки муқаддима/асосдан иборат бўлиб, биринчиси: "ал-Ижтиҳод" (пировард натижа) ва иккинчиси: "ал-Истинбот" (қиёсий натижа орқали энг янги фикр олиш). биринчиси: "ал-Ижтиҳод"¹⁹ 1101-фикра: Бас ижтиҳод, нафсни ҳаракатга келтириш, интилиш орқали пировард натижага эришишдир. Ижтиҳоднинг талаб қилинган натижасини қўлга киритиш учун киши қатъий жидду жаҳд орқали мурод-мақсадига эриша олади ёки эриша олмайди. Гўёки у, душманга қарши курашишда нафсни қийнаш, ашаддий ва қаҳрли бўлишдек интилиш/ижтиҳодга ўхшайди. Ижтиҳод – у, бирор нарсага далолат/йўл кўрсатадиган восита орқали ишларни юритишда илмий аниқликка, тўғрилиқка/салоҳиятга эришишдир.

1102-фикра: Имом Шофеъий р.х. ўзининг "ар-Рисола" китобида қайд этишича, Аби Ҳурайра ўғлининг "Ижтиҳод" бу "Қиёс" дир сўзига нисбатан иккаласи бир-бирига ўхшаш бир сўздир, дейди.

1103-фикра: Зеро, Шофеъий р.х. ушбу китобида айтишича: "албатта "ижтиҳод"нинг маъноси "қиёс"нинг маъносидир".

1104-фикра: "мансус/қуръон оятлари, ҳужжат"дан бўлмаган ҳукмларга у (ижтиҳод ва қиёс) билан васила/эришиш мумкин бўлинса, демак ўша маъно ирода қилинади.

1105-фикра: Ижтиҳод ва Қиёснинг ўртасидаги фарқи.

Албатта "Ижтиҳод" - у ҳақда юқори(1101-фикра)да тавсифланганидек **طلب الصواب** "طلب الصواب" Бас ижтиҳод, нафсни ҳаракатга келтириш, интилиш орқали пировард натижага эришишдир. Ижтиҳоднинг талаб қилинган натижасини қўлга киритиш учун киши бор кучи билан қатъий жидду жаҳд орқали барча имкониятларини ишга сафарбар қилган ҳолда мурод-мақсадига эриша олади ёки эриша олмайди.;

Албатта "Қиёс" - у "Фаръ ва асл" ўртасидаги фикрни жамлаш/таққослаш бўлиб, асл "иллат"/сабабга кўра айтиш мумкинки, унда "ижтиҳод ва қиёс"лар иштирок этади. Икковининг фарқи шуки, қиёсий таҳлилсиз ижтиҳодни ажратиш бўлмайди. Ёхуд ижтиҳодсиз бирор нарсани қиёслаш/таққослаш амри маҳол. Ижтиҳод қиёсга кўра

¹⁷ ابو الحسن ماوردي. أدب القاضي. -بغداد:|محي هلال السرحان. 1971. 1-جوز. ص. 451.

¹⁸ ابو الحسن ماوردي. أدب القاضي. -بغداد:|محي هلال السرحان. 1971. 1-جوز. ص. 488-704.

¹⁹ ابو الحسن ماوردي. أدب القاضي. -بغداد:|محي هلال السرحان. 1971. 1-جوز. ص. 534 – 488

нарсаларни манбаини тез аниқлаши ҳақида кейинроқ маълум қиinaди. Худди шунингдек, қачонки, нарса ва ҳодисалар борасида ижтиҳод юритсак қиёсга дуч келамиз.

Ижтиҳод²⁰ усулларини асослашда келтирилган Қуръони карим сура ва оятлари фасллар кесимида: Каҳф: 31; Духон: 53; Роҳман: 54; Даҳр: 21; Шуъаро: 182; Иброҳим: 4; Фасл: Жавозун ижтиҳодул анбиё: Нажм: 3; Анбиё: 78-79., такрор; Фасл: 1-Жавозул ижтиҳоди фи заманил анбияи; Фасл: 2-Вужухул ижтиҳод: Моида: 4; Бақара: 237., 236., 196; Талок: 7; Наҳл: 16; Фасл: 3-Ма яжибу фил ижтиҳод; Фасл: 4-фи ҳукмил ижтиҳод;

Фасл: “ал-Истинбот”²¹ 1241-фикрат: Зотан, ислом ҳуқуқи қиёсий манбаларидан иккинчи далили бу – Қиёсининг муқаддима усулидан бўлганнинг иккинчисини муқаддимаси – ал-Истинбот” (“тажрибалар ва кузатувлар йиғиндисидан ҳосил бўлган кашфиёт демақдир”). Бас у “Ижтиҳод” натижаларидан ҳисобланади. “Қиёс” учун восила/боғловчи вазифасини бажарувчи ислом ҳуқуқи манбаларини тўлдирувчи бир фаръий/жузъий восита саналади. Зеро, янгидан янги ва энг янги маъноларни ихтиро \истинбот этишдан сўнг “Қиёс”нинг саҳиҳ-ишончли чиқишини таъминлашга эришиш \ восил бўлиш, далиллар келтириш ижтиҳод воситасида келтириш \изланиш/тадқиқот, хатти ҳаракат олиб бориш, энг янги маънолар ва хулоса/истинботларга эриштиради. Шу билан бирга ижтиҳод олиб боришда аслий манба бўлган “Қиёс”нинг воситалари орқали ҳақиқатга восил бўлиш ислом ҳуқуқининг фаръий\жузъий далилларидан бўлган “Истинбот” орқали бўлади.

1242-фикрат: **“Истинбот”** – “алфоз ун-Нусус” \ Аллоҳнинг каломи бўлган Қуръони карим сураларилаги ҳикматли лафз\сўзлардан ишлаб чиқилган аксар маъонийларни истихроҷ қилиш билан шуғулланадиган илм бу “Истинбот” усули ҳисобланади. Сувни ердан қазиб чиқаришдан олинган бу калима – “истинбот” - манбаъдир. У шундай нарсаки, маъдан\қондан дурру гавҳарлар, хазиналар олиб чиқишдан истихроҷ\пайдо бўлган нарсага “истинбот” дейилади. Истинбот бу маъдандан отилиб чиққан сув “ан-набата” деб номланади. Ўша маъдандан ўзлари учун фойдани истихроҷ\алоҳида эътиборга молик нукталарни олиб чиққан нарса билан номлаганидек сувни ер юзига олиб чиқилиши ҳолати асосида шу иш фаолиятдан келиб чиқиб аталган. Ал-Асмоу ва-л-Маъоний:

1243-фикра: Аллоҳу таъоло аълом\машҳур аҳком оятларида ўз Исмлари ва унинг маъноларни маълум қилган.

1244-фикра: Аллоҳнинг Исмлари бадиҳий\ исбот талаб қилинмайдиган, ҳамма учун тушунарли, маълум бўлган зоҳирий алфозларда келган.

1245-фикра: Истинбот илми воситасида алфозларнинг ботиний\ёпиқ ҳолда келган маънолар хусусиятини кашф этиб ўрганади.

1246 – фикра: Бас, мутаъаддий\таъсирчан маънога эга бўлишига кўра, алфознинг маъноси қискартирилган исм асосида ҳукм\хулоса қилинади. Гўёки, таъаддий Исмдан олинган ҳукм билан номлаш ҳақли маънони келтириб чиқаради. Умумийликка кўра, ўз хусусиятига биноъан бир тўхтамага келинган\вуқуф номи билан номлаш таъаддий маъносини келтириб чиқаради.

1247-фикра: Агарда, исмлар ўзига хос тобе маънолар мавжуд бўлган тақдирда. Албатта бу маъно учун исмда муставдиъа\яширин омонат қўйилган исмнинг ўзига хос маъноларини а мужассам этган тушунчаси бордир. Бас шунга кўра, шубҳасиз исмлар ўзига

20 488 – 534 ...ص. جوز. 1971. 1-جوز. بغداد: المحي هلال السرحان.

21 704-488. ص. جوز. 1971. 1-جوز. بغداد: المحي هلال السرحان. ب. 535-548.

бир қанча маъноларни қамраб олувчи, улар ҳаргиз ўзидан бошқа нарсалар маъноларига таъсир қилмайди. Бас, исмдаги қатор тарқоқ маъноларни бир тизимга келтириб ўтдик. Зотан у исмдаги маънолар ўзига хос аҳкомларни мужассам этган бўлади. Юқорида келтирилган маълумотлар исмининг бирор нарса\аҳком\тушунчага эгалиги, кафолатланган, қиёсий исбот талаб қилинган ҳужжатлар мажмуъи эди...

Истинбот²²: усулларини асослашда келтирилган Қуръони карим сура ва оятлар фасллар кесимида; Фасл: Исботул иллат бил истинбот ва туруқил истидлол: Ҳашр: 7; Моида: 91; Фасл: Таърифил қиёс: Ёсин: 78-79; Рум: 28; Нисо: 83; Бақара: 144., 150; Моида: 95; Нисо: 25., 59; Исро: 36; Юнус: 59; Бақара: 275; Фасл: ал-Қиёсу ван-наас: Залзала: 7-8; Оли Имрон: 75; Нисо: 25; Жумъа: 9; Фасл: ал-Қиёсул хафаа: Нисо: 23; Талоқ: 6; Фасл: Қиёсуш шибх.; Фасл: Қиёсут тақриб: Қориъа: 6-9; Моида: 95; Фасл: Ҳал тусбитул Асмои вал худуд вал мақодир бил қиёс?: (Қиёс масаласида) Шуруту жавозу валоятул қозий.; Фасл: Нисо: 33; Фасл: Моида: 51; Тавба: 29; Фасл: Хужурот: 6; Бақара: 282; Фасл: Зумар: 9; Фасл.; Фасл: Тақлидул мафзулил қазо маъа вужудил афзал.;

Ибтолил истиҳсон“Истиҳсонни йўққа чиқариш”²³: Масъала: 1650-фикра: Шофиъий р.а. айтади: бирор нарса Қиёссиз яхшилиги\ истиҳсонини билиш мумкин эмас. Агар чандики, бу жоиз бўлсайди, ислом динидаги шарият меъёрларига кўра жоиз бўлади.

1651-фирқа: Аммо Истиҳсон(\яхшилиқ умид қилинган). Ундаги нарсалар усул далилларга кўра ижобати кўриб чиқилади, “истиҳсонул ўзул”\истиҳсонни белгилашда у учун ақлларда бир яқин асос, сабабга муҳтожлик бор. Бас у яқинроқ ҳужжати бўлиб, унга барча мазҳаб уламолари мутафакқун ўалайх/яқдил фикрга келишлари шарт бўлади, унга амал қилиш вожибу лозимдир.

1652-фикра: Аммо “Истиҳсонул ўзул”\энг яхши ақл шундай нарсаники, қачонки, усул далиллари мувофиқ келмаса, ёки Шариятнинг барча аҳкомлари\манбаларида у тўғрисида бирор ҳужжат бўлмаган тақдирда қўлланилади.

1653-фикра: “Далоилул усулуш шаръиййа”\шарият эътироф этган далилларга кўра, амал қилиш энг афзал вожиб ишдир. Яна у мусулмон кишилар зиммасида олиб борилган ақлли ишлари ичида энг аҳсан\яхшисидир.

1654-фикра: Абу Ҳанифа айтадики, “ал-Истиҳсон” шариятда ҳужжатдир, Аҳқомуш шариятининг вожиб амалларидан биридир.

1655-фикра: фикҳ асҳоблари ўз мазҳаби баёнига кўра (“истиҳсон” тўғрисида) ихтилофга бордилар:

1656-фикра: уларнинг баъзилари айтишича: иккита нарсани қиёслашдан кўра “истиҳсон”га кўра ҳукм чиқариш энг кучли амалдан биридир.

1657-фикра: Ва ушбу ҳаракат\“истиҳсон”га амал қилиш албатта бизни энг эзгу нарсаларга мувофиқликда эришишимизда бир восита ҳисобланади.

1658-фикра: уларнинг баъзилари таъкидлашича: У\“истиҳсон” бир “иллат”ни ўзига хос жиҳатлари билан ўрганишда гўёки, белгиланган нарсанинг зарраларигача ажратиб тадқиқ этишга ўхшайди ҳамда агар чандики, ёруғлик нуруни барча “иллат”\сабаб оқибат, оғирликларига аниқлик киритиш ўлчов воситаси бўлсайди уни ҳам ўлчаш мумкин бўларди.

²² ابو الحسن ماوردي. أدب القاضي. -بغداد: |محي هلال السرحان. 1971. 1-جوز. ص. 649-535.

²³ ابو الحسن ماوردي. أدب القاضي. -بغداد: |محي هلال السرحان. 1971. 1-جوز. ص. 700-649.

1659-фикра: бу ер\”истихсон” борасидаги асл ихтилофимиз шуки, бундан бошқа мавзу келтирилгани ҳисобига у ҳақда гап бўлиши мумкин эмас.

1660-фикра: уларнинг баъзиларга кўра айтилса, иккита заъиф нарсани таққослаш “ақво”\афзаллигини тарк этиш тўғри бўлади қачонки “ҳасан”\яхшиликка эришиладиган бўлинсагина. Бундай вазият гўёки икки зинокор фоҳишанининг пана-пасткам, бурчак-бурчакларда амалга ошираётган иши устида шаҳодат келтиришга ўхшайди.

1661-фикра: у ер\”истихсон” ҳақидаги ихтилофимиз шуки, шубҳасиз бизнинг (шофиийлар ёхуд Мовардий - ЖЗМ) фикримизча, “қиёсайн”\икки нарсани бир-бирига таққослаш\қиёслаш “ақво”\энг кучли далилдир, икки заъиф нарсдан бирини “аҳсан”\афзал деб кўрсатишдан кўра.

1662-фикра: яна уларнинг баъзилари айтганидек, у кўпинча ақлдаги “зонна”\шубҳа ва гумонли (назарий, тарихий нарсаларни)ни дафъ этишда ва “ҳассана”\яхшироқ нарсани аниқлаштиришда далил ва исботсиз ҳамда аслият(4 усул)сиз нарса ҳодисаларга аниқлик киритишда ишлатилгани маъқулроқдир, агар имкон бўлса “далоилуш шаръул усул”дан бирор нарса воситасида уни дафъ этса бўларди.

1663-фикра: [ушбу] юқорида келтирилган қавлларнинг барчаси “афсад”\фасод: қонун-қоидадан ташқари тартибсиз гаплар йиғиндиси.

“Ибтолул истиҳсон”\“Истиҳсонни йўққа чиқариш”да мазҳабдошлар ва мазҳабдошлар ўртасида келтирилган қимматли маълумотлар ҳам худди шундай қиёс усуллари: ижтиҳо, истинбот, истиҳсон, истишорат, истидрок каби мавзулар ҳақидаги асосли эътирозлар ва ижобий мунозара ва мужодалали фикрлар билан бойитилган, қуйидаги матнларда келтириб ўтилганини таъкидлаш ўринли: فصل: رابع – القياس...؛ الاجتهاد...؛ 1 – من يجوز له الاجتهاد...؛ المجتهد في جميع الاحكام...؛ فصل: ...؛ جواز اجتهاد الانبياء...؛ فصل: جواز الاجتهاد في زمن الانبياء...؛ فصل: 2 – وجوه الاجتهاد...؛ فصل: 3 – ما يجب في الاجتهاد...؛ فصل: 4 – في حكم الاجتهاد...؛ ...

فصل: الاستنباط...؛ الاسماء والمعني...؛ شروط صحة المعاني و العلل...؛ فصل: اثبات العلة بالاستنباط و طرق الاستدلال...؛ فصل: تعريف القياس...؛ ادلة القائلين بحجية القياس...؛ ادلة من نفي القياس...؛ فصل: القياس والنص...؛ اقسام القياس...؛ قياس المعني...؛ اقسام القياس الجلي...؛ فصل: القياس الخفي...؛ فصل: قياس الشبه...؛ قياس التحقيق...؛ فصل: قياس التقريب...؛ فصل: هل تثبت الاسماء والحدود والمقادير بالقياس...؟؛ استشارة المختلفين من اهل الاجتهاد: مسألة...؛ الفرق بين النظر و الجدل...؛ الفرق بين الدليل والحجة...؛ الفرق بين النص والظاهر...؛ الفرق بين الفحوي و لحن القول...؛ تفرد الحاكم باجتهاده...؛

Абулҳасан Мовардийнинг “Усули шаръиййа” таълимоти 4-манбаси – асл илдиздан бири “ал-Қиёс”да ҳам Қуръони каримдаги Каҳф, Духон, Роҳман, Даҳр, Шуъаро, Иброҳим, Нажм, Анбиё, Моида, Бақара, Талоқ, Наҳл, Ҳашр, Ёсин, Рум, Нисо, Исро, Юнус, Залзала, Оли Имрон, Жумъа, Талоқ, Қориъа, Тавба, Хужурот, Зумар, Сод, Шўро, Қиёмат, Худ, Анбиё каби суралари ва оятларидан асослар келтирган. Олим уларни ўз ижтиҳодларига кўра: Ижтиҳод, Истинбот, Ибтолил истиҳсон, истидрок каби мавзуларда қуйидагича қайд этади.

Ибтолил истиҳсон²⁴ усуллари асослашда келтирилган Қуръони карим сура ва оятлари фасллар кесимида: Нисо: 59., 83; Сод: 26; Шўро: 10; Нисо: 82; Қиёмат: 76; Зумар: 18; Бақара: 178; Худ: 65; Анбиё: 78-79; Фасл: Анвоъун қовалай аш-Шофеъий: Бақара: 282; Талоқ: 2; Нисо: 43; Моида: 7; Бақара: 196; Нисо: 12; Фасл: Нисо: 95; Фасл: таржиматул волид вал валад вал маръат:; Фасл: Иза кана аҳадун ал-хосмайни аъжамийян:;...тамом.

²⁴ ابو الحسن ماوردي. أدب القاضي. – بغداد: |محي هلال السرحان. 1971. 1-جزء. ص 649-700.

Юқорида келтирилган қимматли маълумотларга таяниб айтиш мумкинки, ҳеч ким Абулҳасан Мовардийчалик “Усули шаръийа” далиллари/ истидлоллари ишлаб чиқмаган, чиққан бўлса-да унда: Китоб, Суннат, Ижмоъ, Қиёс усулларига бу олим каби қайтадан эътибор қаратиш орқали Қуръони карим сура ва оятларидан етарлича самарали фойдаланиш кўрсатмаларини бермаган [16]. Умуман олганда мазкур 4та мавзуларни асосли ишлаб чиқиш орқали Қуръони карим илми ривожига ҳисса қўшган. Манбада 46та сура ва 148та оятга, 189 бора қайта-қайта муурожаатини қуйидагича изохлаш мумкин.

“Усули шаръийа”да сура ва оятларни Китоб, Суннат, Ижмоъ ва Қиёсда келтирилишига кўра, қуйидаги тартибда қайд этиш ўринли: 1.21.Анбиё, 78-79, 78-79, 78-79; 2.6.Анъом: 38, 141, 141, 151, 141; 3.8.Анфол: 65, 66; 4.33.Ахзоб: 49, 21; 5.46.Ахқоф, 14; 6.2.Бақара: 228, 228, 43, 43, 275, 43, 196, 229, 282, 196, 187, 222, 233, 106, 180, 180, 240, 184, 185, 221, 234., 240., 281, 283, 222, 143, 269, 237, 236, 196, 144, 150, 275, 282, 178, 282, 196(37марта); 7.44.Духон, 53; 8.76.Дахр\Инсон, 21; 9.36.Ёсин, 78-79; 10.45.Жосия: 29; 11.62.Жумъа, 9; 12.99.Залзала, 7-8; 13.39.Зумар, 9, 18; 14.14.Иброҳим: 4; 15.17.Исро, 31, 33, 79, 36; 16.18.Каҳф, 31; 17.31.Луқмон, 15; 18.19.Марям: 1; 19.23.Муъминуун, 5-6; 20.58.Мужодала, 12, 13; 21.73.Муззаммил, 20, 20, 20, 2; 22.60.Мумтаҳана, 10; 23.5.Моида: 33-34, 38, 37, 6, 89, 101, 95, 36, 89, 90, 5, 67, 4, 91, 95, 95, 51, 7(19марта); 24.47.Муҳаммад, 18; 25.53.Нажм, 3; 26.27.Намл: 101; 27.16.Наҳл: 123, 101, 44, 16; 28.4.Нисо: 23, 11, 25, 77, 77, 77, 43, 23, 92, 92, 23, 11, 12, 186, 11, 11, 15, 23, 15, 59, 115, 83, 25, 59, 25, 23, 33, 59, 83, 82, 43, 12, 95(33марта); 29.24.Нур: 2, 56, 56, 56, 33, 4-5, 4, 2; 30.3.Оли Имрон, 75, 7, 7, 103, 110, 18, 58, 75; 31.55.Роҳман, 54; 32.30.Рум, 28; 33.38.Сод, 26; 34.37.Соффот, 102; 35.9.Тавба: 5, 36, 29; 36.65.Талок, 2, 4, 7, 6, 2; 37.113.Фалақ: 1; 38.42.Шўро: 10, 1, 10; 39.26.Шуъаро, 182; 40.10.Юнус, 15, 59; 41.101.Қориъа, 6-9; 42.75.Қиёмат, 76; 43.22.Ҳажж: 36, 52; 44.59.Ҳашр, 7, 7; 45. 11.Худ, 97, 65; 46.49.Хужурот. 6, 6; Шундан энг кўп оят иқтибос олинган суралар: 2.Бақара: (37марта); 4.Нисо: (33марта); 5.Моида: (19марта);

Ўз навбатида мазкур 46та: 1.Анбиё, 2.Анъом, 3.Анфол, 4.Ахзоб, 5.Ахқоф, 6.Бақара, 7.Духон, 8.Дахр\Инсон, 9.Ёсин, 10.Жосия, 11.Жумъа, 12.Залзала, 13.Зумар, 14.Иброҳим, 15.Исро, 16.Каҳф, 17.Луқмон, 18.Марям, 19.Муъминуун, 20.Мужодала, 21.Муззаммил, 22.Мумтаҳана, 23.Моида, 24.Муҳаммад, 25.Нажм, 26.Намл, 27.Наҳл, 28.Нисо, 29.Нур, 30.Оли Имрон, 31.Роҳман, 32.Рум, 33.Сод, 34.Соффот, 35.Тавба, 36.Талок, 37.Фалақ; 38.Шўро, 39.Шуъаро, 40.Юнус, 41.Қориъа, 42.Қиёмат, 43.Ҳажж, 44.Ҳашр, 45. Худ, 46.Хужурот каби суралар “Усули шаръийа” мезонлари: Китоб, Суннат, Ижмоъ ва Қиёс мавзулари кесимида такрорий жиҳатдан такқосласак улар қуйидаги тартибда 78бора зикр этилганини кўриш мумкин, жумладан:

Китоб: 1.Жосия, 2.Анъом, 3.Шўро, 4.Бақара, 5.Наҳл, 6.Нисо, 7.Моида, 8.Ахзоб, 9.Тавба, 10.Нур, 11.Ҳажж, 12.Муззаммил, 13.Исро, 14.Оли Имрон, 15.Талок, 16.Муҳаммад, 17.Ахқоф, 18.Марям, 19.Намл, 20.Юнус, 21.Мумтаҳана, 22.Анфол, 23.Мужодала, 24.Соффот, 25.Муъминуун, 26.Фалақ;

Суннат: 1.Наҳл, 2.Ҳашр, 3.Моида, 4.Хужурот, 5.Бақара, 6.Нисо, 7.Ахзоб, 8.Худ, 9.Нажм;

Ижмоъ: 1.Луқмон, 2.Нисо, 3.Оли Имрон, 4.Бақара;

Қиёс: 1.Каҳф, 2.Духон, 3.Роҳман, 4.Дахр, 5.Шуъаро, 6.Иброҳим, 7.Нажм, 8.Анбиё, 9.Моида, 10.Бақара, 11.Талок, 12.Наҳл, 13.Ҳашр, 14.Ёсин, 15.Рум, 16.Нисо, 17.Исро, 18.Юнус, 19.Залзала, 20.Оли Имрон, 21.Жумъа, 22. Қориъа, 23.Тавба, 24.Хужурот,

25.Зумар, 26.Сод, 27.Шўро, 28.Қиёмат, 29.Худ каби суралар асарда қайд этилганини эътироф этиш жоиз.

Мазкур “Адабул қози”даги Китоб, Суннат, Ижмоъ ва Қиёс мавзуларининг асосий мезонларини ишлаб чиқишда далил ва истидлол сифатида истифода этилган Қуръони карим сураларини ўз навбатида нозил бўлганлик жиҳати Маккий ва Маданийлик бўйича тақсимласак, улар моҳиятан ўзига хос ижтимоий, тарихий, илоҳий, сиёсий, ҳуқуқий, ҳарбий хусусиятларга эга ҳисобланади.

Маккий суралар: 1.6.Анъом, 2.10.Юнус, 3.11.Худ, 4.14.Иброҳим, 5.16.Наҳл, 6.17.Исро, 7.18.Каҳф, 8.19.Марям, 9.21.Анбиё, 10.23.Муъминуун, 11.26.Шуъаро, 12.27.Намл, 13.30.Рум, 14.31.Луқмон, 15.36.Ёсин, 16.37.Соффот, 17.38.Сод, 18.39.Зумар, 19.44.Духон, 20.46.Аҳқоф, 21.53.Нажм, 22.73.Муззаммил, 23.75.Қиёмат, 24.101.Қориъа, 25.113.Фалак; шулар жумласидан;

Маданий суралар: 1.2.Бақара, 2.3.Оли Имрон, 3.4.Нисо, 4.5.Моида, 5.8.Анфол, 6.9.Тавба, 7.22.Ҳажж, 8.24.Нур, 9.33.Аҳзоб, 10.42.Шўро, 11.45.Жосия, 12.47.Муҳаммад, 13.49.Ҳужурот, 14.55.Роҳман, 15.58.Мужодала, 16.59.Ҳашр, 17.60.Мумтаҳана, 18.62.Жумъа, 19.65.Талок, 20.76.Даҳр\Инсон, 21.99.Залзала шулар жумласидан.

Юқорида келтирилган баҳс-мунозара ва қиёсий, илмий далиллардан олинган хулосаларга кўра, айтиш жоизки, муаллифнинг Қуръони карим суралари ва оятлари устида изчил тадқиқотлар олиб боргани натижасида муаммога етарлига ечим берилганини англаш ўринли. Бу эса ўз навбатида қуръоншунослик ривожига ҳисса қўшиш билан бирга ижтиҳод илмини асосли таракқий эттириш ва ўрганиш усуллари ва тадқиқот майдони сферасини кенгайтириш, алалхусус воқеъа ва ҳодисларни мужтаҳид аллома сифатида илмий жиҳатдан жиддий таҳлил этганини кўриш ва тасдиқлаш мумкин [17].

Алломалар ўз навбатида ислом ҳуқуқшунослигига ривожига ўз йирик ҳиссаларини қўшганлари каби Абулҳасан Мовардий ҳам “Усулул фикҳ” ва “Фуруъул фикҳ” йўналишларини қайта таҳрирдан ўтказиб, ўзаро муштарак ҳолга келтиргани, яна-да янги фан соҳаси саналган “Усули фикҳ” фанидан ажратиб кенгайтирган, алоҳида фан соҳаси сифатида ривожлантиргани салтанат бошқарувига бағишланган - “Сиёсий фикҳ” йўналишига асос солиш, бир қанча илмий манбаларни яратишганлар [18]. Шундай алломалардан Абулҳасан Мовардий ўзининг ислом ва мусулмон ҳуқуқи илмий мероси: “Усули фикҳ”, “Фуруъул фикҳ” ҳамда “Сиёсий фикҳ”га оид фикҳий асарлари: “ан-Нукат вал ʼуюн фи тафсирил Қуръон”, “ал-Иқнаъ”, “Адабул қози”; “Адабул вазир”; “Насихатул мулук”; “Сиёсатул мулук” “ал-Аҳкомус султониййа вал-валоётуд диниййа”; “ал-Ҳовиййил кабир”, “Тухфатул мулуқиййа фил адабис сиёсиййа” каби илмий мерос қолдирганини кўриш мумкин. [7]

Абулҳасан Мовардийнинг илмий меросида математик ҳисобларга кўра айтиш мумкинки, Қуръони каримдаги 100дан зиёд сура ва ундаги 5700тадан зиёд оятлар, 8000га яқин ҳадиси шарифларни истидлол сифатида келтириш орқали 70.000га яқин ижтимоий муаммоларга ечим берганини кўриш мумкин. Шу асосда у ўз илмий меросида қуръоншунослик ривожига ҳисса қўшган ва қуръоншуносликнинг ўрни бениҳоя олий мақом ўрин тутган [19].

Хулоса қилиб айтганда, мазкур ислом ҳуқуқи манбаларининг яратилиши, шарҳланишида юқорида кўриб чиқилганидек, қуйидаги усуллардан фойдаланилган: араб тили ва грамматикаси, Ислом ҳуқуқи манбаъшунослиги ва атамашунослигига оид: Қуръон,

Суннат, Ижмо, Қиёс, Истисҳоб, мубоҳ, фарз, вожиб, суннат, мандуб, мустакрах, ислом, шаръий, усулул фикҳ – ислом ҳуқуқи назарияси, фуруъул фикҳ – шпъий ҳукмларнинг амалиёти, луғат, наҳв, сарф, аср, аҳл, рай, ақл, нақл, адилла, ҳадис, тобеъ, масала, муаммо, ҳалол, ҳаром, фикр, хилоф, далил, жавоб, қиёс, балоғат, асос, оят, сура, омм, хос, вусул, фусул, усул, услуб, фикҳ, фақиҳ, фуқаҳо, илм, уламо, аллома, усулул фикҳ, фуруъул фикҳ, саҳиҳ, заъийф, мазҳаб, мабсут, маҳсул, масолиҳул муташобих, муфассар, мужмал, мурсала, мунозара, муноқаша, мутакаллим, муътамад, минҳож, мужтаҳид, мужодала, мантиқ, мувофик, мусулмон, манфаат, мадраса, минтақа, муҳкам, маҳкум, мўътабар, муҳокама, имом, олим, ижтиҳод, истиъора, истидлол, истехсон, истислоҳ, истишора, ҳукм, аҳком, ихком, фатво, исбот, бурҳон, ҳужжат, субут, тадқиқ, таҳлил, таққос, таъриф, таълиф, таълийқ, таъоруз, тақлийд, талвийҳ, таржийҳ, тавзийҳ, танқийҳ, тақвийм, таҳрийр, тафсир, таъвийл, кашф, шарҳ, ақийда, калом кабилардан истифода этганини англаш мумкин. Кейинги илмий мақолаларимзда юқоридаги усулларга қайтиб, янада кенгрок тафсилотларини беришимиз мумкин [20].

REFERENCES

1. Жўраев З.М. Ал-Мовардийнинг ”Ал-Аҳком ас-султонийа” асари – мусулмон Шарқи давлат бошқаруви тарихига оид муҳим манба (XI аср). Ихтисослик: 24.00.01 – Ислом тарихи ва манбашунослиги. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)Автореферат ва диссертация., - Тошкент: “Zamon Poligraf”, 2019. - 46 б.
2. Жўраев З.М.Марказий Осиёдан етишиб чикқан аллома Абулҳасан Мовардийнинг илмий мероси: “Одоб ал-қози” асари куръоншунослиги ва манбашунослиги. – Тожикистон: Панжикент, педагогика институти, 2022. – Б.230-240 .
3. Абулҳасан Мовардий. Адабул қози. – Ироқ/Бағдод: 1971. Матбатуул иршод, - Б.282. Фасл: Аҳкомул оёт.;
4. Жўраев З.М.Мовардийнинг Шарқ давлатчилиқ таълимоти (X – XI асрлар). – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2015. – 310 б.
5. Абулҳасан Мовардий. Адабул қози. – Ироқ/Бағдод: 1971. Матбатуул иршод, -Б.273. Фасл: Усули шаръ ҳақида назарий билимлар.;
6. Абулҳасан Мовардий. Адабул қози. – Ироқ/Бағдод: 1971. Матбатуул иршод, - Б.277-280. Фасл: ал-Усулуш шаръийа.;
7. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Усулул фикҳ. – Тошкент: “Hilol-Nashr”, 2019. – Б.15-24.
8. Жўраев З.М. Ал-Мовардийнинг “ал-Аҳком ас-султонийа” асари – мусулмон Шарқи давлат бошқаруви тарихига оид муҳим манба (XI аср). Ихтисослик: 24.00.01 – Ислом тарихи ва манбашунослиги. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) Автореферат., – Тошкент: “Zamon Poligraf”, 2019. - 46 б.;
9. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Усулул фикҳ. – Тошкент: “Hilol-Nashr”, 2019. – Б.15-24.;
10. Куръони карим 45-Жосия сураси: *Жосия – тиз чўкиб ўтирувчи деган маънони билдиради. Суранинг 28-оятда қиёмат куни ҳар бир уммат ўз тақдири нима бўлишини кутиб, тиз чўккан ҳолда ўтиришлари тасвирланган. Шу сабабли сурага мазкур ном берилган. Сурада Исроил авлодининг Аллоҳга нисбатан итоатсизлик ва*

ношукурчиликлари, умуман, инсоннинг дунё бойлигига ортиқча меҳр қўйиши ва бахиллик қилиши мудҳиш оқибатларга олиб келиши ҳақида танбеҳ берилган.

11. Қуръони карим, 6-“Анъом” сураси: “Анъом” – чорва моллари. Улар ҳақида бир неча оятлар бўлгани учун сура шу ном билан аталган. Сурада Ислому ақидаси асослари, шариату аҳкомлари, оилавий масалалар, жиҳод аҳкомлари, гайридинларга доир кўрсатмалар, қиёмат, охира, пайгамбарлар, дунё ва ҳаёт моҳиятига тааллуқли маълумотлар ўз ифодасини топган.
 - Бу ердаги ўхшатиши, албатта, ҳамма жиҳатдан эмас, балки хилқат, ҳаёт, ўлим, Аллоҳга эҳтиёжли бўлиши, Уни таниб, ҳамду сано ва тасбеҳ айтиши, бир-бирлари билан яқин алоқада бўлиши ва кўп сифатларда улар билан инсонлар ўртасида ўхшашлик бор. Паррандалар сафига сувдаги жониворлар ҳам киради. Зеро, улар ҳам худди қушлар ҳавода сузганидек сувда сузиб юрадилар (Хз.).
12. Қуръони карим 42-Шуро сураси: Шуро – маслаҳат, кенгаш демакдир. Сурада мусулмонлар диний ва дунёвий ишларини ўзаро маслаҳат ва кенгаш асосида амалга оширишлари мақтовга сазовор экани айтилади. Шунингдек, унда қиёмат, жаннат, дўзах, тавҳид, имон, куфр, ширк, зулм каби тушунчаларнинг Ислому таълимоти бўйича кенг тафсилоти ва бир неча маишур пайгамбарларнинг номлари ҳамда охирада бўладиган воқеалар зикр этилади.
13. Аллоҳу таоло Қуръони карим 50-Қоф сураси: 45-оятда айтади:

نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَا يَفْعَلُونَ وَمَا أَنْتَ عَلَيْهِمْ بِجَبَّارٍ فَذَكِّرْ بِالْقُرْآنِ مَنْ يَخَافُ وَعَبِيدٍ

 Биз улар (кофирлар) айтаётган гапларни яхши билурмиз. (Эй, Муҳаммад!) Сиз уларнинг устида туриб (имонга) мажбурловчи\зўрловчи эмассиз. Бас, ушбу Қуръон билан Менинг ваъид\таҳдидимдан қўрқадиган кишиларга насиҳат қилинг! (Бу ўйлаб кўриладиган мавзу экан. Сиёсий-ҳуқуқий жиҳатлардан иёсий ўрганиш талаб этиладиган Қуръони карим ояти каримаси - ЖЗМ.)
14. Абулҳасан Мовардий. Адабул қози. – Ирок\Бағдод: 1971. Матбатуул иршод, - Б.277-280. Фасл: ал-Усулуш шаръийа.;
15. Juraev, Z. M. (2019). The intention – a choice or the doctrine of election in Mavardi product «A lahkomi-as-sultoniya va-l-valoyot ad-diniya». ISJ Theoretical & Applied Science, 07 (75), 446-453. Soi: <http://s-o-i.org/1.1/TAS-07-75-72> Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2019.07.75.72> Classifiers: Geography. History. Oceanology. Meteorology. National University of Uzbekistan, Senior lecturer, Tashkent, Republic of Uzbekistan. The intention – a choice or the doctrine of election in Mavardi product “Al-ahkom as-sultoniya va-l-valoyot ad-diniya”. // International Scientific Journal. Theoretical & Applied Science. International Academy of Theoretical & Applied Sciences Technology and Science. – USA – Philadelphia, N 07 (75) 2019. – P. 446 – 453. p-ISSN: 2308-4944 (print) e-ISSN: 2409-0085 (online) Year: 2019 Issue: 07 Volume: 75 <http://t-science.org/> <http://dx.doi.org/10.15863/TAS> SOI: 1.1/TAS. DOI: 10.15863/TAS. E-mail: T-Science@mail.ru Editorial office: <http://T-Science.org> phone:+777727-60681 Impact Factor ICV = 6,630, Impact Factor ISI = 0.829. (8.716) based on International Citation Report (ICR). QR – Issue QR – Article Impact Factor: ISRA (India) = 3.117 ISI (Dubai, UAE) = 0.829 GIF (Australia) = 0.564 JIF = 1.500 SIS (USA) = 0.912 PИHЦ (Russia) = 0.156 ESJI (KZ) = 8.716 SJIF (Morocco) = 5.667

- ICV (Poland) = 6.630 PIF (India) = 1.940 IBI (India) = 4.260 OAJI (USA) = 0.350 Soi:
<http://s-o-i.org/1.1/TAS-07-75-72> Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2019.07.75.72> C.
16. Ziyovuddin Juraev. Studying Of Mavardi's Work "Al-Ahkom As-Sultoniyya Va-l-Valoyot ad-Diniyya" The Original State Governing And Political – Legal Doctrine. The American Journal of Social Science and Education Innovations (ISSN – 2689-100x). Published: April 17, 2021 |Pages: 55-63. Doi: <https://doi.org/10.37547/tajssei/Volume03Issue04-08>. Impact Factor 2021: 5.857. OCLC – 1121105668. Journal Website: <http://usajournalshub.com/index.php/tajssei>. Doctoral Student, Department Of Islamic Studies And ICESCO Study Of Islamic Civilization, Faculty Of Islamic Studies, International Islamic Academy Of Uzbekistan, Associate professor Of "Source Studies", Faculty Of History, National University Of Uzbekistan Named After Mirzo Ulugbek, Uzbekistan. The Usa Journals Volume 03- issue 04-2021.
 17. Ziyovuddin Muhitdinovich Juraev Associate Professor Of "Source Studies And Archival Studies", Faculty Of History, National University Of Uzbekistan Named After Mirzo Ulugbek. Doctor Of Philosophy (Phd) In History., Uzbekistan Oltinoy Masalievna Masalieva Associate Professor of History of Uzbekistan Uzbek State University of World Languages, Uzbekistan. Eleven Ahmad Pilgrimage And Seal And Flag Of Victory. The American Journal of Social Science and Education Innovations (ISSN – 2689-100x) Published: December 11, 2020|Pages: 43-50 Doi: <https://doi.org/10.37547/tajssei/Volume02Issue12-09>. IMPACT FACTOR 2020: 5.525 OCLC – 1121105668 editor@usajournalshub.com www.usajournalshub.com/index.php/tajsseiSJIF 2020: 5.525 ISSN: 2689-100X Crossref The USA Journals Volume 02 Issue 12-2020 43. Journal Website: <http://usajournalshub.com/index.php/tajssei>. Copyright: Original content from this work may be used under the terms of the creative commons attributes 4.0 licence.
 18. Abulhasan Movardiy ilmiy merosidaqur'onshunoslik rivoji: "al-Ahkom as-sultoniyya va-l-valoyot ad-diniyya" asarida qur'onshunoslik va hadisshunoslik masalalari tahlili. Республика Онлайн Журнал. Science and education. Scientific journal. ISSN: 2181-0842: volume 4. April 2021.17. – B.557-575. www.openscience.uz
 19. **SCOPUS N1.** Juraev Ziyovuddin Muhitdinovich. Journal of Critical Reviews. ISSN- 2394-5125 Vol 7, Issue 3, 2020. Review Article. Al-Ahkom as-sultoniyya va-l-valoyot ad-diniyya in source classification of world manuscripts study of Abulhasan Mavardi product. – 438-450 bb. International Islamic Academy of Uzbekistan, doctor of philosophy PhD in Histori and Source Studies of Islam, Senior teacher of the department "The Islamic Studies and studies of Islamic Civilization juraev741@mail.ru1, A.Kadiri. Tashkent, 100011, Uzbekistan. Acting associate professor of the Department "Source studies and archival studies" of the Faculty of history of the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek. Received: 21.11.2019 Revised: 19.12.2019 Accepted: 17.01.2020. © 2019 by Advance Scientific Research. This is an open-access article under the CC BY license. <http://dx.doi.org/10.31838/jcr.07.03.82>. <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>. <http://dx.doi.org/10.31838/jcr.07.03.82>.
 20. **SCOPUS N2.** Masalieva Oltinoy Masalievna Doctor of philosophy, associate professor, Uzbekistan state world languages university Department of history of Uzbekistan. Juraev Ziyovuddin Muhitdinovich Doctor of philosophy, associate professor, National university of Uzbekistan after named Mirzo Ulugbek Address: Uzbekistan, Tashkent, Yunusabad 11/52/25

Email: masaliyevaoltinoy@gmail.com. The Illumination of Bukhara Khans' Building Enterprise in the Some Historical Sources. TEST Engineering & Management. March - April 2020 ISSN: 0193-4120 Page No. 1803 – 1811. Article Info Volume 83 Page Number: 1803 - 1811 Publication Issue: March - April 2020. Article History Article Received: 24 July 2019 Revised: 12 September 2019 Accepted: 15 February 2020 Publication: 16 March 2020. Published by: The Mattingley Publishing Co., Inc

21. **SCOPUS N3.** Ziyovuddin Juraev¹, Doctor of Philosophy PhD, International Islamic Academy of Uzbekistan, National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek Tashkent, Uzbekistan. Email: juraev741@mail.ru Oltinoy Masalieva², Doctor of Philosophy PhD, Uzbekistan State World Languages University Tashkent, Uzbekistan. One of the Vital Educational and Scientific Heritage and the Development of Qur'anic Studies, 130. Ziyovuddin Juraev, Oltinoy Masalieva. (2022). One of the Vital Educational and Scientific Heritage and the Development of Qur'anic Studies. *International Journal of Early Childhood Special Education (INT-JECSE)*, 14(1):130-136. DOI:10.9756/INT-JECSE/V14I1.221017 **Received: 26.08.2021 Accepted: 18.11.2021.** <https://www.int-jecse.net/abstract.php?id=408>; International Journal of Early Childhood Special Education (INT-JECSE), 14(1) 2022, 130-136 DOI: 10.9756/INT-JECSE/V14I1.221017;